

De eerste kassen voor planten uit

D. Onno Wijnands

Tropische planten werden voor het eerst in Europa beschreven door Theophrastos in Griekenland in de vierde eeuw voor Chr. Theophrastos was een collega van Aristoteles aan het Lyceum in Athene, en had zich gespecialiseerd op planten, terwijl Aristoteles vooral dieren "deed". Aristoteles was de leermeester van Alexander de Grote. Deze liet dan ook allerlei interessante biologische zaken naar Athene brengen (misschien zelfs uilen) van zijn veroveringstochten in Azië. Uit de Indusvallei arriveerde zo in 325 voor Chr. de *Ficus benghalensis*, de heilige vijgeboom, die Theophrastos beschreef.

Zo zijn de eeuwen door incidenteel tropische planten in Europa bekend geworden. Sommige konden hier zelfs worden gekweekt zoals de aubergine (*Solanum melongena*), een van oorsprong tropische Afrikaanse plant, die in de tiende eeuw door de Arabieren in Cordoba werd gekweekt. Aubergine is echter een eenjarige plant; de cultuur van vaste planten uit de tro-

Op Gunterstein bij Breukelen liet Magdalena Poulle een kas bouwen (de twee schuine uitbouwjes tegen de oranjerie aan), geheel volgens Commelins voorschriften.

pen was vooralsnog onmogelijk, hoewel men het steeds bleef proberen.

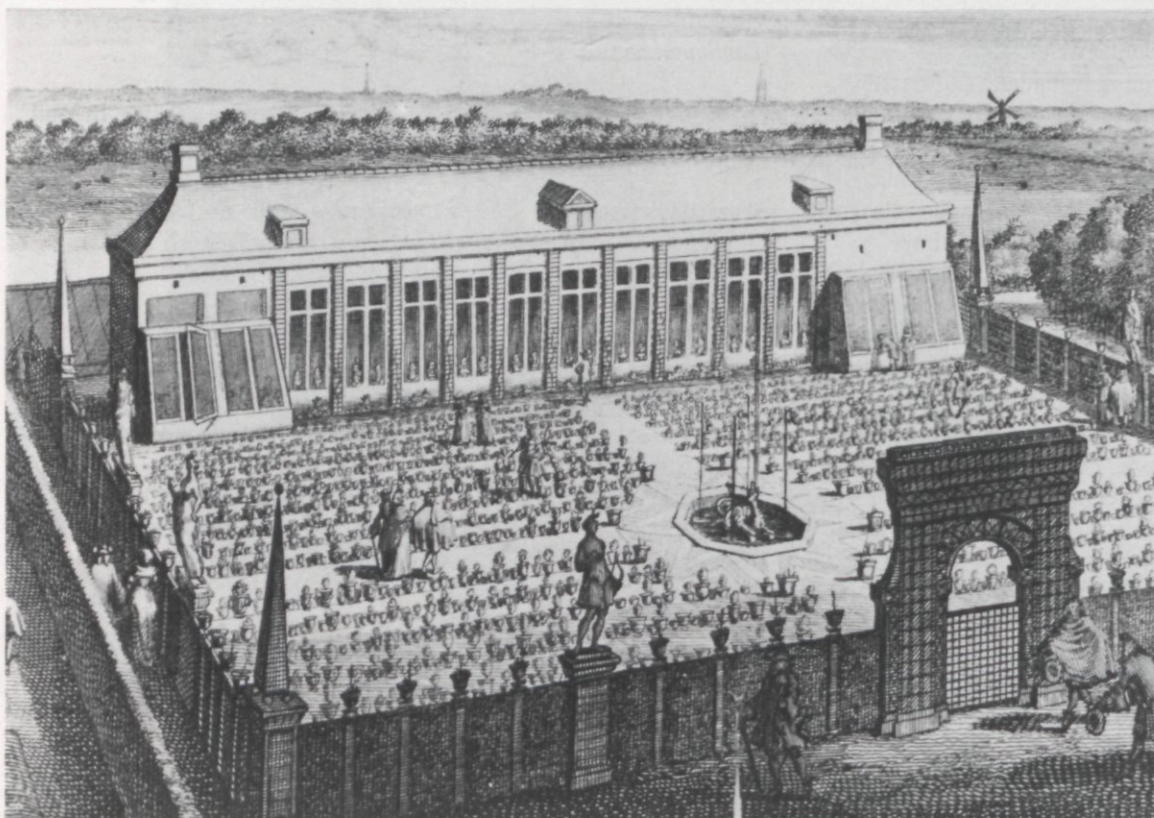
De Spanjaard Oviedo beschreef in 1535 voor het eerst de ananas en stuurde uit Haïti planten naar het vaderland, waar de kweek mislukte. De Nederlander in Portugese dienst, Jan Huyghen van Linschoten, zag ananassen in Goa aan de westkust van India, en ook hij stuurde ze naar huis, waar Bernardten Broeke (Paludanus in de toendertijd gebruikelijke latinisering van namen) ze in Enkhuizen in 1592 tevergeefs probeerde te kweken. Van oorsprong komt de ananas uit Brazilië, waar hij allang een gekweekte vrucht was. De Spanjaarden hadden de soort al met hun geregelde vloot over de Stille Oceaan naar Azië gebracht. Er zijn zelfs berichten dat de Romeinen ananassen gekend zouden hebben, omdat ze staan afgebeeld op muurschilderingen in Pompei, maar dat hardnekkige bericht berust op een verkeerde determinatie; de afgebeelde "ananassen" zijn dennekegels van *Pinus pinea*. De grote zaden van deze den worden gegeten: ze vormen met basilicum de basis voor de pestosaus. Wegens de gelijkenis tussen de dennekegel en de ananas komt het dat de ananas in het Engels *pineapple* heet.

In 1680 stuurde scheepskapitein Tak ananassen uit Suriname naar de Botanische Tuinen van Leiden en Amsterdam, net een paar jaar voordat hun cultuur mogelijk was. De behoefte om tropische kruiden, heesters en bomen hier te kunnen kweken werd steeds dringender. In de loop van de zeventiende eeuw kwamen ze in steeds grotere aantallen binnen in de Europese tuinen. De botanici wilden ze beschrijven en inpassen in de bestaande plantensystematische systemen, maar dat was alleen mogelijk als ze alle levensstadia met blad, bloem en vrucht kenden. Medici en apothekers waren geïnteresseerd in de geneeskrachtige eigenschappen van tropische planten, vooral omdat Europese geneesmiddelen in de tropen vaak niet voldeden. Ook zag men mogelijkheden in de handel van tropische plantaardige producten. Zou het niet mogelijk zijn om koffie, thee, kaneel en kamfer in Nederland te kweken? De Nederlander Joan Nieuwhof schreef in zijn reisverslag van een officieel bezoek (1655-1657) aan de keizer van China, dat het mogelijk moest zijn om zaden van de theestruik in een gesloten kistje met zorg naar het vaderland over te brengen en ze daar op een beschutte en beschaduwde plaats uit te zaaien om zo de thee-

cultuur in Nederland tot stand te brengen. Een risico van het brengen van tropische planten naar Nederland was echter, dat ook andere naties dan makkelijker toegang zouden krijgen tot gewassen waarop de Verenigde Oostindische Compagnie het monopolie had. Binnen het bestuur van de VOC bestonden hierover tegengestelde meningen. Waar de een kamferbomen aan de Kaap liet aanplanten, liet de ander ze weer rooien uit vrees voor Engelse en Franse kapers op de kust. De mogelijke rol van Nederland als tussenstation voor de introductie van planten uit de ene kolonie naar de andere werd ook overwogen. Tenslotte waren er de beschrijvingen en afbeeldingen van schitterende tropische planten die de welgestelde liefhebbers maar al te graag in hun tuin wilden hebben, als het maar zou lukken ze te kweken.

Het zoeken naar een oplossing voor de cultuurtechnische problemen leidde in 1682 tot resultaat. Op de tekening die Bastiaan Stoopendaal maakte voor de aanleg van de Hortus in de Plantage, staan twee kassen afgebeeld die worden omschreven als "Winter en Somer plaats voor de Oost en Westindische gewassen die men door vier (vuur) doet Cultiveeren". De grootste kas was 80 voet lang en 4,5 voet breed, hij stond tegen de muur van de Hortus aan de Middenlaan. De kleinere kas stond tegen de muur van de tuinmanswoning, hij was 36 voet lang en 5 voet breed. De verwarming gebeurde met op turf gestookte ovens, waarvan de hete lucht onder de grond door kanalen werd geleid, die vermoedelijk bestonden uit aanelkaar geschoven grespoten. Een indruk hiervan kan men krijgen uit de ananaskas van Pieter de la Court van der Voort in zijn *Bijzondere aanmerkingen over het aanleggen van pragtige en gemeene landhuizen, luthoven, plantagien en aenklevende cieraeden*. Dit boek verscheen in 1737, twee jaar voor zijn overlijden. Hij gebruikte dit soort kassen echter zeker al vóór 1700 op zijn buiten Allemansgeest (nu "Berbice") in Voorschoten bij Leiden.

Het lijkt niet waarschijnlijk dat de tropische kas is afgeleid uit de oranjerie kas, waarmee al tachtig

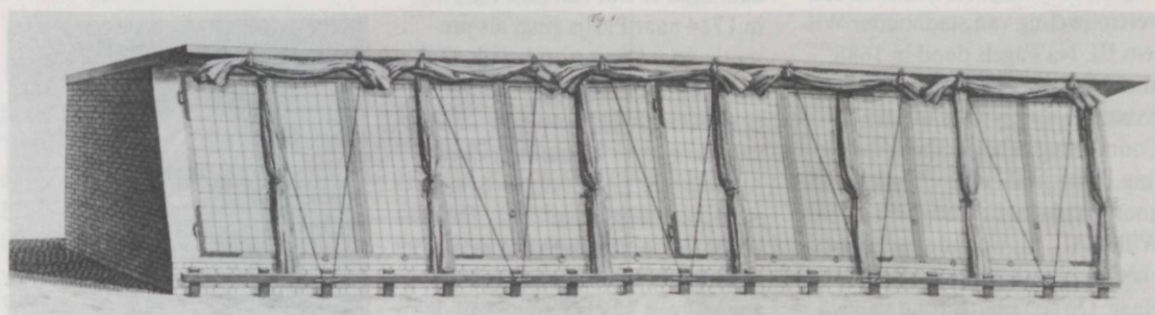

de tropen

jaar ervaring was opgedaan. Noch de constructie, noch het verwarmingssysteem wijzen hierop. Eerder zal de inspiratie zijn ontleend aan de broeibakken waarin men al lang eenjarige tropische planten kweekte. Voor het bereiken van een hoge bodemtemperatuur gebruikte men daarin een grondmengsel van run (eikenschors) en mest. Ook in de tropische kas werkte men zo: Jan Commelin schreef in zijn *Hortus Amstelodamensis* dat paardemest nodig was om de gewenste temperatuur te bereiken. Ook op de tekening van Stoopendaal ziet de 'winter en somer plaats' eruit als een vergrote 'broey back'. Dit type kas kennen we ook als druivenkas, maar het lijkt waarschijnlijk dat de druivenkas, waarvan geen voorbeelden vóór 1682 bekend zijn, van de 'winter en somer plaats' is afgeleid, en niet andersom.

Wie de kas in Amsterdam heeft ontworpen is niet bekend. Jan Commelin en Joan Huydekoper van Maarsseveen waren door de vroedschap aangewezen als commissarissen van de Hortus, en Commelin was zeker de meest ervaren tuinbouwer van de twee. Hij schreef een handboek over oranje-riën: *Nederlandtze Hesperides* (1676). Ook Daniel Desmarets komt in aanmerking; van hem is bekend dat hij adviseerde over de aanleg van de Hortus. Desmarets (1634-1714) was predikant van de Waalse gemeente in Den Haag waar hij een particuliere botanische tuin bezat; in 1685 werd hij benoemd tot intendant van de tuinen van stadhouder Willem III.

De Hortus van Amsterdam was dus waarschijnlijk de eerste met tropische kassen, maar zeker is dat niet. Er bestond een nauw contact tussen de Botanische Tuinen onderling; zowel de openbare, waarvan Leiden en Amsterdam de belangrijkste waren, als een aantal particuliere tuinen. De Leidse Hortus zal ongetwijfeld ongeveer tegelijk met de Amsterdamse, tropische kassen hebben gekregen, al ontbreken precieze gegevens. Directeur van de Leidse Hortus was Paul Hermann, die negen jaar lang (1671-1680) in dienst van de VOC botanisch onderzoek had gedaan op Ceylon; hij was dus een autoriteit op het gebied van de tropische

plantkunde en zal zeker geïnteresseerd zijn geweest in de cultuur ervan. In 1682 reisde Hermann naar Engeland, waar hij in Chelsea de botanische tuin bezocht. Het jaar erop bracht de hortulanus van die tuin, John Watts, een tegenbezoek aan Leiden. Niet lang daarna beschikte ook Chelsea over een tropische kas, zodat we mogen aannemen dat de ontwerpen voor tropische kassen snel van hand tot hand gingen. Een beperkte kring van welgestelde particulieren kon zich een dergelijke luxe ook veroorloven.

Magdalena Poulle had op haar buitenplaats Gunterstein aan de Vecht een orangerie met aan weerszijden een klein tropisch kasje. Agnes Blok slaagde er in 1687 in, om een ananas in vrucht te krijgen. Op een schilderij van Jan Weenix (vóór 1697) staat de ananas ook, met een bloeiend exemplaar van

Mammillaria mammillaris, een cactus uit Curaçao. Het kan niet anders of Agnes Blok heeft een tropische kas gehad om deze resultaten mogelijk te maken, en inderdaad is op het schilderij een kas te zien: de vroegst bekende afbeelding van een dergelijk bouwsel, die ik tot nu toe heb kunnen vinden. Domina de Flines kweekte thee in de kas. Zij kreeg een struik in bloei en liet die door Alida Withoos schilderen. Ook de Amsterdamse Hortus had theeplanten in 1688; in 1726 zag de Zwitserse botanicus Albrecht von Haller er nog een. Thee groeide ook in de tropische kas van de Chelsea Physic Garden, waarschijnlijk afkomstig uit de Amsterdamse Hortus. De algemeen als eerste geciteerde cultuur van thee door Carl Linnaeus in Zweden in 1763 behoeft dus correctie. Van Pieter de la Court weten we, zoals eerder gezegd, precies hoe

P. de la Court van der Voort, *Byzondere aenmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraeden*, Leiden, 1737, de kas waarin een verwarmingssysteem van buizen met hete lucht.

zijn kas eruit zag. Hij gebruikte die om in grote getale ananassen te kweken die hij aan belangrijke relaties, Duitse bisschoppen bijvoorbeeld, kado deed. De kas van Gaspar Fagel op zijn buiten De Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout kennen we niet van een afbeelding, maar toch is zeker dat hij er een heeft gehad. Hoe zou hij anders de eerste tropische orchidee die ooit in Europa gebloeid heeft

Titelpagina van J. Commelin, *Horti medici Amstelodamensis rariorum plantarum historia*, Amsterdam 1697, met op de achtergrond de kassen, met hun schuine ramen.

zo ver hebben kunnen krijgen? Die plant, *Brassavola nodosa*, staat afgebeeld in een boek van Paul Hermann, *Paradisus Batavus* (1698). Fagel was raadspensionaris en een vertrouweling van stadhouders Willem III. Na Fagels dood in 1688 kocht Willem zijn planten en liet ze naar de tuin van Hampton Court brengen, zijn nieuwe paleistuin. Hans Willem Bentinck behoorde ook tot de kring van Willem III, hij woonde op Zorgvliet (het huidige Catshuis) in Den Haag. Op een plattegrond van Zorgvliet door J. van de Avelen (gemaakt tussen 1691 en 1698) zijn weer tropische kasjes te ontwaren. Of Willem III zelf tropische kassen had is niet zeker. Uit het Loo zijn ze niet bekend maar de belangrijkste collectietuin van de Oranjes was op Honselaarsdijk. Daar is rond 1680 door de prinselijke bouwmeester Johan van Swieten een grote oranjerie gebouwd (kosten 30.000 gulden), maar er zijn geen aanwijzingen voor tropische kassen. Daarvoor komt pas een aanwijzing in 1695, als bij de aanstelling van de koninklijke hovenier Jan Quartier sprake is van 'Opsieder, en Directeur van S: Majts Indiaensche, en Uijtheemsche gewassen op Honselaersdijk.' Mary II Stuart, echtgenote van Willem III en koningin van Engeland, liet op Hampton Court in de *pond garden* tropische kassen bouwen. Ze werden gevuld met de planten uit de collectie van Gaspar Fagel. De kassen werden gebouwd door een Nederlandse timmerman, Hendrik Floris, en ook de kasbaas, Casper Camperle, kwam uit Holland. Dat Camperle kasbaas van Fagel geweest zou kunnen zijn is slechts een onbewezen gissing mijnerzijds. Toch verschilden de Engelse kassen van het Nederlands model. Het waren geen tegen een muur leunende, alleen op hun functie ingerichte bouwsels, maar vrijstaande kassen met een aan de koninklijke omgeving aangepaste architectuur.

Koffie was een produkt waaraan de VOC-vestiging in Aden, Yemen, zijn bestaan ontleende. Die factorij (1614-1655) heeft nooit echt gefloreerd, maar aan koffie (cauwa) uit Mocha viel soms toch iets te verdienen. Na 1655 was de VOC echter uit de Rode Zee vertrokken. Men besloot koffie uit Yemen in Java te introduceren, en daar werd een cultuur opgezet. Vanuit Java bereikte koffie de Hortus van Amsterdam in 1706.

De cultuur werd een succes en er werden zelfs koffieplantjes aan particulieren verkocht. Burgemeester Pancras van Amsterdam nam er wat van mee toen hij in 1714 naar Parijs ging, als presentje voor koning Lodewijk. Ook in Frankrijk slaagde de cultuur en er werden koffieplanten verscheept naar de Franse kolonies in Zuid-Amerika. Er zit dus nog een Amsterdams smaakje aan Braziliaanse koffie. In Nederland werd de koffie ontdekt als kamerplant. Op een aquarel van I.L. la Fargue van de Leidse amateur-bioloog Laurens Theodoor Gronovius staat onder de schoorsteenmantel een koffieplant met vruchten in een pot; dat was in 1775.

Ook de banaan was een plant waarmee men eer kon inleggen. Bananeplanten werden uit Suriname geïmporteerd en men kon ze bij de gespecialiseerde bloemist kopen. Dat was bijvoorbeeld rond 1725 de firma Wolfring in de Watergraafsmeer. Een bloeiende banaan was echter een mirakel. Toen dat in 1736 gebeurde in een kas op de buitenplaats 'De Hartekamp' van George Clifford werd dat trots wereldkundig gemaakt. Clifford's arts en collectiebeheerder Carl Linnaeus schreef er een luxe uitgevoerd gelegenheidswerkje over: *Musa cliffortiana florens Hartekampi 1736 prope Harlemum*.

Tot voor kort ging men ervan uit dat de eerste tropische kas in 1725 in Leiden gebouwd is. Het opsporen van eerdere voorbeelden is pas begonnen en ik vlei mij niet met de gedachte ze allemaal al gevonden te hebben. Het naspeuren van kaarten, plantlijsten en archieven is dus zeker de moeite waard. Voor nieuwe vondsten, ook buiten Nederland, Engeland en Ierland, houdt schrijver dezes zich aanbevolen. Geen enkele van de eerste tropische kassen is bij mijn weten als historisch monument bewaard gebleven. ■

literatuur:

- Brouwer, C.G. 1988. *De VOC in Jemen*. Amsterdam.
 Lindeboom, G.A. (ed.), 1958. *Haller in Holland*. Delft. p. 87.
 Wijnands, D.O. en A.C. Zeven, 1984. L.T. Gronovius, N.J. Jacquin en de aardpeer. *Bulletin Botanische Tuinen Wageningen* 13:13-15.
 Wijnands, D.O., 1988. Hortus auriaci: de tuinen van Oranje en hun plaats in de tuinbouw en plantkunde van de late zeventiende eeuw. *Journal of Garden History* 8 (2&3): 61-86; 271-304.

Bericht uit de Tuinen van Mien Ruys

Over niets wordt zoveel gepraat als over het weer. Alles wat er in de tuinen gebeurt, heeft er mee te maken. De afgelopen winter was zo zacht dat we gewoon konden doorwerken. Daarom berichtten wij u optimistisch dat we de moerastuin en de dakterrassen zouden gaan

veranderen.

De lente kwam echter drie weken te vroeg en ook de rest van het jaar bleef de natuur voorlijk. Dat hield in, dat we ons vroeger dan anders moesten bezighouden met onderhoud en de plannen voorlopig de ijskast ingingen. Ze zijn er weer uit en we zijn nu met de uitvoering bezig maar of ze volgend jaar april al klaar zijn durven we nu niet meer te beloven.

Door het mooie weer is het wat bezoekersaantal betreft een topjaar geweest. Meer dan 45.000 entreebewijzen zijn verkocht, waardoor het financieel mogelijk werd, de nodige verbeteringen in de tuinen aan te brengen.

De Tuinen blijven tot 1 april 1990 gesloten voor publiek en ook telefonisch zijn we tot die datum wat moeilijk bereikbaar. Ons adres blijft Stichting Tuinen Mien Ruys, Moerheimstraat 78, 7701 CG Dedemsvaart. Telefoon 05230-14774. ■

TUINCLUB NIEUWS

Van de schitterende zomer van 1989, waarin we volop hebben kunnen genieten van onze eigen en andermans tuinen, hebben de tuinclubs in 't bijzonder geprofiteerd. Het is hartverwarmend te vernemen hoe steeds meer clubs uit alle delen van het land elkaar bezoeken en ontvangen.

Uit de voortdurende groei van het aantal tuinclubs valt af te leiden, dat het plan van Mevrouw Barendrecht zo'n 25 jaar geleden een lumineus idee is geweest. Zoals zij het zich destijds heeft voorgesteld, functioneren de clubs nog altijd. In verreweg de meeste gevallen blijkt het een goede formule te zijn. Hoe komt het dan dat er ook clubs zijn (meestal in de provincie) die minder succesvol opereren en te kampen hebben met interne problemen zoals ge-

ringe opkomst van de leden, weinig animo om mee te doen in een "bestuurtje" of nauwelijks en zelfs geen nieuwe leden.

Slechte opkomst van de leden zal wel te wijten zijn aan het feit dat er dan ook geen leuke dingen voor de mensen gedaan worden. De oplossing is om met z'n allen een halfjaarlijks programma samen te stellen met voor elck wat wils. Doe hiervoor eens wat inspiratie op bij andere clubs in uw regio.

Als niemand zin heeft om de leiding op zich te nemen, laat dan steeds de gastvrouw van de maand voor een programma zorgen. Zo wordt niemand overbelast en komt toch iedereen aan de beurt. Tenslotte nog dit: wie met plezier tuint en een mooie tuin heeft gecreëerd, zal altijd aanloop krijgen van medetuiniers. Zo gaat het altijd als vanzelf bij een club van tuiniers: er zullen steeds nieuwelingen bij willen komen om de gemeenschappelijke hobby nóg beter uit te kunnen oefenen.

Almere: een tweede oproep van Mevrouw Bruins Slot. Deze tuinclub heeft lang een kommvool bestaan geleid en nu zijn er 3 leden! Wie wil er nog meer meedoen of kent iemand in Almere die ervoor zou voelen. U kunt zich opgeven bij G.G. Bruins Slot, Belter Wijdestraat 41, 1316 JS Almere. Tel. 03240-37051. Een beter geluid komt uit Heiloo. Hier is namelijk een nieuwe tuinclub ontkiemd, bedoeld voor Heiloo en omstreken. Het contactadres is: Marianna Vroon-Planqué, Straatweg 140, 3051 BN Rotterdam.

zie verder: p. 39.